SAMVAD E-JOURNAL
ISSN : 2583-8334
(International Peer-Reviewed Refereed Journal)
Volume 3, Issue-1, Special Issue-January: 2025
Published by Rangmati Publication http://www.rangmatipublication.com/

48. ઉત્તર ગુજરાતની ભવાઈ કલા

ઠાકોર મેઘનાબેન શિવાજી

સારાંશ:

ભારત સંસ્કૃતિપ્રધાન દેશ છે. ભારતમાં વસતા લોકો સંસ્કૃતિને અવનવી રીતે અપનાવે છે. ભારતનું લોકજીવન ભાતીગળ પ્રાદેશિક છે. ધાર્મિક, સામાજિક, સાહિત્યિક, સંસ્કૃતિ પરંપરાઓથી સભર દેશ છે. સાહિત્યમાં શિષ્ટ સાહિત્યની પરંપરા સાથે લોકસાહિત્યની પરંપરા પણ વિકસિત થઇ છે.

લોકસાહિત્યમાં લોક વિદ્યા એ બધાજ પ્રકારના વિજ્ઞાનો, શાસ્ત્રો અને વિદ્યાઓનો સમન્વય છે. જેમ કે ભવાઈ જેવા લોકનાટ્ય સ્વરૂપમાંથી શિષ્ટ નાટકે પ્રેરણા લીધી અને આ લોકોની વિદ્યાથી લોકસંસ્કૃતિનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ થયો. લોકસાહિત્ય ના મુખ્ય બે પ્રકાર છે. લોકકથા અને લોકગીત તેમાં ગદ્ય તથા પદ્ય મુખ્ય છે. આમાં ત્રીજો પ્રકાર છે. પદ્યગંધી લયાત્મક ગદ્યનો આમાં પદ્યના અંશો ઉમેરાયા સાહિત્યમાં ગાણા – ગીતો તો અનેક પ્રકારના પણ ગદ્ય અને પદ્ય નો ઉપયોગ ઉખાણા , જોડકણા, વ્યાવસાયિક કથા કથાનો દ્વારા રજુ થતી વાર્તાના પત્રો કે પ્રસંગના વર્ણનોમાં પાંચકડા, હડૂલા, પ્રહેલિકા, ભવાઈ, રામવાલા, ચંદ્રવળાં, વગેરે માં પ્રયોજાય છે.

ભારતીય લોક્નાત્ય પ્રકારોમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં નાટકની પરંપરા વિકસી પદ્ય નાટક, શીઘ્રનાટક, મુકનાટક, શેરીનાટક, આધુનિક નાટક, લોકજીવનમાં લોકનાટ્યની વિવિધ શૈલી ઓ પ્રકારો સમગ્ર ભરતવર્ષમાં વિકસ્યા. મધ્યકાળ માં ભારતભરમાં નોટકી, ઝુમર, લલિત, તમાશા, ભાગવત મેળા, વગેરે લોક નાટ્યોના પ્રકારો પ્રવર્તતા હતા.

ગુજરાતમાં મધ્યકાળની રાજકીય અસ્થિરતા માં નાટક અને રંગભૂમિ નું સ્થાન લોકોમાં ભજન કીર્તન, આખ્યાન, લોકવાર્તા, ભવાઈ, રામલીલા, ગરબા – ગરબી, જૈન રાસ વગેરે એ લીધું હતું. આપના લોકનાટ્ય ભવાઈનું ઉત્પતિ સ્થાન ઉત્તર ગુજરાત નું છે. ઉત્તર ગુજરાત નું પ્રચુન નામ આનર્ત છે. તેની વ્યપિત વર્ણન કરનાર લોકોનો પ્રદેશ એવી અપાઈ છે. ભવાઈ કરનાર ભવૈયા ઓના વસવાટની ભૂમિ આ પ્રદેશ છે. એ આ અર્થમાં સાર્થક છે.

ભવાઈ ગુજરાત નું લોકનાટ્ય છે. એક જમાનામાં ભવાઈ ના માધ્યમ થી જ પ્રજાનું મનોરંજન અને શિક્ષણ લોક ઘડતર થતું હતું. ભવાઈ વેશ ભજવવા આવતા ભવૈયાની રાહ જોવાતી ભવાઈમાં અનેક કલાઓનો સંગમ થયેલો હોય છે. ગાયન, વાદન, અને નર્તનકળાની ત્રિવેણી ભવાઈમાં એકરૂપ થઈને પ્રજાજીવન ને અભિનય કલાનો સારો પરિચય કરાવવામાં ભવાઈ સ્વરૂપે થતી ભવાઈના વેશોનું કથાવસ્તુ ધાર્મિક, પૌરાણિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક હોય છે.

'ભવાઈ' શબ્દમાં 'ભવ' એટલે વિશ્વ જગત અથવા 'સર્વકાળ' 'આઈ' એટલે 'માતા' અહી તેને જગતની માતા અહી તેને જગતની માતા એટલે કે જગદંબા ગણી છે. ભવાઈમાં અંબાની ભક્તિને કેન્દ્રમાં રાખી નાટક ભજવવામાં આવે છે. આજે પણ અંબાજી ખાતે દર નવરાત્રીએ ભવાઈ દ્વારા માં અંબાની પૂજા કરવામાં આવે છે. ભવાઈ શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ ભાવ પરથી ઉતરી આવ્યો હોય. એમ લાગે છે. ગુજરાતની એક વિશિષ્ટ કળા ભવાઈ એ ત્રાગાળા તરગાળા ભોજક જ્ઞાતિના આદિ પુરુષ અસાઈત ઠાકરની દેન છે.

- ભવાઈ શબ્દની ખ્યાતી વિષે વિવિધ મતો છે.
  - શ્રી હસમુખ બારાડી લખે છે કે -:'કંઠ પરંપરાનો ઈતિહાસ દરેક જ્ઞાતિની લોકવિદ્યાનું સમર્થ અને સબળ અંગ છે.'

- શ્રી મહિપતરામ રૂપરામ નીલકંઠ લખે છે કે -:'ભવ એ શિવનું નામ છેકેટલાક ધારે છે કે એ પરથી ભવાઈ શબ્દ ઉત્પન્ન થયો . તે એનો અર્થ શિવની રમત કહીએ તો ચા ,હશેલે ભવાયા કહે છે કે અમને અંબા ભવાની આગળ એ નાચ થયો ત્યારે કદાપી ભવાની ઉપરથી ભવાઈ શબ્દ થયો હશે.'
- શ્રી હરિવલ્લભ ભાપાણી કહે છે કે -:'ભવાડ વું એટલે પસંદ કરવુંશોભા વધારવી અને તેના પરથી ભવાઈ શબ્દ ના અર્થ , .સજાવટ થઇ શકે છે ,ભપકો કે શોભા'
- ડૉસુધા બેન દેસાઈ એ કહ્યુ .ુ છે કે -:'ભાવન એટલે ભક્તિ અથવા ગુણગાન કે લીલા વિસ્તાર
- રતિલાલ નાયક કહે છે કે -:' ઓછામાં ઓછા સાધનોનો ઉપયોગ કરીને રંગમંચની પણ પરવા ન કરીને પ્રેક્ષકોં સાથે તાદાભ્ય સાધીને પ્રેક્ષકગણની વચ્ચે વર્તુળાકાર જગ્યા આંતરી તેમાં સંગીત નૃત્ય અને સંવાદ વડે વણાયેલા વિવિધ પ્રસંગો ભજવવાની ક્રિયાને ભવાઈ નામ અપાયું છે.'

ભવાઈ એ એક સંપૂર્ણ નાટ્યકલા છેનર અને .ત્રાંબા ની બનેલી ભૂંગળના બે પ્રકારછે .ભૂંગળ ભવાઈનું અવિભાજ્ય અંગ છે . માદાધીમી ગતિના પડજના સુર માટે નર ભૂંગળ અને ઉપરના ભૂર માટે માદા ભૂંગળ એટલે ભવાઈ માટે લોકોને ભેગા કરવાનું ભવાઈ ના . ણી તારીખ લખી છે૧૩૬૦.જેમાં તેમને ઇસ .વેશો તેમના નામે મળ્યા છે ૬૦ જેમાં .વેશો લખ્યા છે ૩૬૦ લગભગ. ભવાઈ નું આજનું સ્વરૂપ ઈની આસપાસ વિકાસ પામ્યું૧૩૦૦-૧૨૦૦.સ..

ભવાઈ ગુજરાતની આશરે ૭૦૦ વર્ષ જૂની વિશિષ્ટ પ્રકારની નાટ્યકલા છેભા' શાસ્ત્રકારો એ ભવાઈ ને .વપ્રધાનનાટકો કહ્યા ' ખુબ ઓછા ખર્ચ લોકશિક્ષણ સાથે મનોરંજન કરતી આ નાટ્યકલાને સોલંકીયુગ .ભવાઈ ની શરૂઆત અસાઈત ઠાકર એ કરી હતી .છે .દરમિયાન પ્રોત્સાહન મળ્યું હતું'ભવાઈ એટલે 'ભવની કથા' અર્થાત 'ભવની વહી' ', જીંદગીની કથા ,સંસારની તડકી છાયડી ઓની કથા , ભવાઈ એટલે માનવજીવનની કથા માણસે વહી જુએને પોતાની જાતને ઓળખતા શીખે એવી ભવવહી કે ભવાઈનો મૂળ અર્થ છે.

- ભવાઈના મુખ્ય અંગો:
  - ભવાઈના રાગો:

    માઢમલ્હાર ,કાનડો ,સારંગ ,ભૈરવી ,વિહગ ,આશાવરી ,મારું ,સોરઠ ,ગોડી ,પ્રભાત ,
  - તાલ :

    તરગાંડો, લાપણી, દોઢીયો, ચેતમાન, ચાલતી, દીપ્ચંડી, કેરવો, હીંચ
  - વાદ્યો:

    ભૂંગળકાંસાજોડો ,નરઘા ,
  - રંગભૂષા:

    ભવાઈની રંગભૂષા પોતાની આગવી છેમાતાજી ના મંદિર કે કોઈ ધાર્મિક સ્થળે કલાકારો પાત્ર પ્રમાણે વેશ . .કોલસો કે મેશ ,લાલી ,પીળોરંગ ,સફેદો ,બોદાર .પરિધાન અને રંગભૂષાની તૈયારી કરે છે

નૃત્યના ઠેકા: કથ્થકના

જળીવાળી સાડી, મુગટ (પીતાંબર), લાલ, પીળા, સફેદ રંગના ખેસ, ધોતિયા, ઓઢણી, ચોરણી, સુતરાઉ ફૂમતાવાળી મુસ્લીમ ઢબની ટોપી.

ભવાઈનું માળખું::

❖ વેશોના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧(:સામાજીક વેશ જુઠણકજોડો વગેરે ,બામણી ,પઠાણ ,

૨(:પૌરાણિક વેશ કાન પાર્વતી વગેરે – શંકર ,ગોપી –

૩(ઐતિહાસિક વેશ: જસમા ઓડણવિકો સીસોદીયો વગેરે ,

ભવાઈ સ્વરૂપ અને તેના વેશોના જનક આય કે પિતા એવા અસાઈત ઠાકરનો જન્મ આનર્તની કળાનગરી એવા સિધ્ધપુર રાજકીય પરિસ્થિતિ કર પોતાને થયેલા અન્યા ,તેમણે પોતાના સમયની સામાજીક .નગરમાં ઔદીચ્ય સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણ કુટુંબ માં થયો હતોય ના

પ્રતિભાવ રૂપે ભવાઈ ના અનેક વેશોનું સર્જન કરીને આ લોકનાટ્યને ઘણું મોટું પ્રદાન કર્યું છેજો કે આ લોકનાટ્ય ભવાઈની ઉત્પતિ પાંછળ . .એક લોકવાયકા પ્રચલિત હોવાનું મનાય છે

મી સદીમાં હિન્દુસ્તાન અલાઉદ્દીન ખીલજી ના રાજ્યકાળ માં જહોન રોઝા નામનો અંગ્રેજ સરદાર૧૪દિલ્હી થી કનોજ ઉપર ચડી કરીને ગુજરાત ઉપર ચડી આવ્યો ઊંઝા ગામના હેમાળા પટેલની દીકરી ગંગા ના સૌન્દર્ય ની પ્રસંસા સંભાળીને તેણે ઊંઝા ગામના . પોતાની સખીઓ સાથે ગામના કુવે પાણી ભરવા નીકળેલી દીકરી ગંગા ને સિપાઈઓ સરદારના આદેશ મુજબ .પાદરે પોતાનો પદવ નાખ્યો અપહરણ કરીને છાવણીમાં લઇ ગયાહેમાળા પટેલ આ ઘટના થી દુખી થઈને પોતાના ગુરુ સમાન યજમાન અને ભવાઈ ના જનક એવા . તેથી .અસાઈત ઠાકર યજુર્વેદી ઔદીચ્ય સહસ્ત્ર બ્રાહ્મણ હતા .અસાઈત ઠાકર ને પોતાની દીકરી ગંગા ને બચાવી લેવાની વિનંતી કરવા આવ્યાં વાદન સાથે કથા કરીને આસપાસના – તેઓ ગાયનગામોમાં વિદ્વાન કથાકાર રૂપે ખ્યાતીધારાવતા હતાઅને અસાઇત અને હેમાળા પટેલ . .યજમાન નો સબંધ હતો – વચ્ચે ગુરુ

અસાઇત ના કને દીકરી ગંગા ના અપહરણ ની વાત આવતા તેમને અંગ્રેજ સરદાર ને પોતાની સંગીત કળા થી ગાઈ સંગીતની મહેફિલ માં પ્રસન્ન થયા પછી સરદારે અસાઈતને કૈક માંગવા .રિજવી ને પોતાની પુત્રી ગણાવી ને છોડાવી લાવવાનો વિચાર કર્યો સરદાર ને ,તો અસાઈતે હા પાડી ?સરદારે પૂછ્યું આ તમારી દીકરી છે .અસાઈતે તેના બદલા માં દીકરી ગંગા ને મુક્ત કરવા જણાવ્યું .કહ્યું એટલે તેને વિચાર્યું કે બંન .ગંગા બ્રાહ્મણ ની દીકરી હોવા અંગે શંકા ગઈ ને એકજ થાળી માં ભોજન કરી દીકરી હોવાનું પ્રમાણ આપવા જણાવ્યુંતેથી તેણે અસાઈત .અને નહિ હોય તો અસ્પૃશ્ય થઇ જવાના ભયથી જમવા ની ના પડશે .જો પોતાની જ દીકરી હશે તો સાથે જમશે . પરંતુ અસાઈત તો જાતિના ભેદભાવો થ .ને દીકરી ગંગા સાથે એકજ થાળીમાં ભોજન લેવાનો આદેશ કર્યોી પર હતોએટલે તેમણે વિચાર્યું . પરિણામેં ભર્યા દરબાર માં તેમને ગંગા સાથે એક જ થાળીમાં .બ્રાહ્મણત્વ ભ્રષ્ટ થવાનું નથી .યજમાન ની પુત્રી ને બચાવવા જતાં – કે મિત્ર .ભોજન લઈને દીકરી ગંગા ને મુક્ત કરાવીને પાછા ફર્યા

આ ઘટનાથી રોષે ભરાયેલા સિધ્ધપુરના ચુસ્ત બ્રાહ્મણોએ અસાઈતને અસ્પૃશ્ય ગણાવી તેની સજારૂપે તેમને જ્ઞાતિ બહાર મુક્યામાંડણ અને અને જયરાજ સાથે ઊંઝા ,આથી અપમાનિત થયેલા અસાઈતે સિધ્ધપુરથી સ્થળાંતર કરીને પોતાના ત્રણ પુત્રો તારણ . એનો અપ્ભારો થતા તે .ત્રણ પુત્રો નાઘર ઉપર થી તેઓ ત્રીઘરા કહેવાયા .નગરમાં આવી ને વસ્યાઓ ત્રગાળા કે તરગાળા રૂપે ઓળખાયા . .આજે પણ ભવાઈનો ખેલ રમનાર તૂટી બારોટ કલાકારો તરગાળા રૂપે જ ઓળખાય છે

હેમાળા પટેલ તેઓના સન્માન રૂપે ત્રણેય પુત્રો ને ઊંઝામાં પોતાના ખર્ચે મકાન બાંધી આપ્યા જમીન આપી અને કડવા પાટીદાર જ્ઞાતિએ તામ્રપત્ર ઉપર વંશ પરંપરા ગત અમુક હકો લખી આપ્યાઊંઝા માં સ્થાયી થયા બાદ અસાઈત અને તેના ત્રણ પુત્રોએ પોતાને થયેલા . જેટલા ભવાઈના વેશો લખ્યા અને ગામડે ૩૬૦ જેવા દુષણો ને આધારે , જાતિવાદ , અંધશ્રદ્ધા ,અન્યાય સામે જેહાદ ઉપાડી અને અસ્પૃશ્યતા વિશેષ તો ભવાઈ સમાજના સામ .ગામડે જાગૃતિ માટે ભવાઈ વેશ ભજવ્યાન્ય જનની વચ્ચે સર્જાતો ભજવાતો નાટ્યપ્રકાર હોવાથી – .સમાજને સીધી રીતે સ્પર્શતો પ્રશ્ન એમાં વણી લઈને સમાજ જાગૃતિ નું કમ થાય છે

ભવાઈમાં બધા પાત્રો પુરુષ દ્વારા જ ભજવવામાં આવતા હતાસારંગી જેવા .મંજીરા ,ઢોલક .ઝાંઝ ,તબલા ,મુખ્યત્વે ભૂંગળ . વાજિંત્રો વપરાતા સૌપ્રથમ ગણેશજી અને માતાજી ની સ્તુતિ થાય ત્યારબાદ મંચપર સૂત્રધાર આવે અને તેના પાત્રોને બોલાવે ભવાઈના પાત્રોને ખેલૈયા ઓને તેઓ નાટક કરતા અને તેને વેશ ભજવ્યો કહેવાય અથવા ભાવૈયો અથવા તરગાળો પણ કહેવાયજુદા જુદા પ્રસંગો ભજવાય . રંગલી નું પાત્ર ભવાઈ ના મુખ્ય પાત – રંગલાર ગણાય છેમોટા .મંચ પણ નહતો .ટીવી જેવા સાધનો ન હતા , સિનેમા , ત્યારે રેડીઓ . ભૂંગળવાદન થાય અને લોકો ભેગા થાય .ભાગે ખુલ્લા મેદાન માં કે ગામને પાદરે પડદા માટે એ લોકો મોટું કપડું બાંધી દેતા અને વેશ ભજવતા એટલે ભવાઈ ભજવાતી શરૂઆતમાં માતાજી અને ગણપતિ ને આવ્હાન કરેસંગીત ,ત્યારબાદ સૂત્રધાર આવનું કરે અને પાત્રો પ્રવેશે નૃત્ય . નગારા સાથે ,તેના કલાકારો ગામમાં પ્રવેશે ત્યારે તેમનું ઢોલ .અને અભિનય ભવાઈના મુખ્ય તત્વો ગણાય ત્યારે ભવાઈનું એક સ્થાન હતું .સામૈયું કરવા માં આવતું હતું

ગ ,જેમ નવરાત્રી .ભવાઈ એ ગુજરાતની ઓળખ છેરબાઅંબાજીનું સ્થાનક કે સોમનાથ મંદિર ભવાઈમાં બધી જ કલાઓનો , સંવાદ તો હોય જ ભવાઈ નું ,નાટકના કથાવસ્તુ નર્તન સાથે ગાન પણ હોય .સંગીત આ બે તો એની ધરી છે ,નૃત્ય .અભૂતપૂર્વ સમન્વય છે એ પછી એમાં સા .પૌરાણિક કથાનકોમાંથી લેવામાં આવતું હતું – વિષય વસ્તુ આરંભે ધાર્મિકમાજીક વિષયવસ્તુ નો વિનિયોગ થયોભવાઈ એ . ચોકમાં એ ભજવતી ધીમે ધીમે એ ગામના પાદર અને શેરી સુધી આ – પ્રાંગણ (બહુધા) હવે ભજવાતી માતાજીના 'જાતર' ધર્માપાસના માટે

સાડીઓના કે બીજા કપડા ના પડદો રચી દેવામાં આવતા પાત્ર .ભવાઈ એ મંચ ની કલાનો અદભુત આવિષ્કાર છે .ભવાઈ પહોચી ે આવતા જાય પાત્ર ચહેરા આગળ થાળી ધરી કે ,આરંભે મંગલાચરણ ની રસમ .ગાતા ગાતા અને સ્વનો પરિચય પોતે જ આપતા જાય 'આળણું' પેટ્રોમેક્સ નો .મશાલ કે ફાનસ ના અજવાળે આ ભવાઈ ભજવાતી .ગણપતિનું માસ્ક પહેરી એક હાથ માં ઘંટડી વગાડી પોતે જ આરતી કરે રંગમંચની બંને બ .ઉપયોગ પણ ખરો ંજુ ભૂંગળ વગાડનારા કલાકારો હોય સંગીતના અન્ય કલાકારો ,ધોળક ,નાળ ,હાર્મોનિયમ ,મંજીરા , અને ,મેકઅપ ,આકર્ષક ઘેરો ,મોટે ભાગે સ્ત્રી પાત્રો પુરુષો જ ભજવે વેશભૂષા ઝડઝમક ભરેલી રંગદાર .પખવાજ જેવા વાદ્યો વગાડતા ,તબલાં તા થૈયા તા થૈયા થૈયા થૈ આવતા નર્તન સાથે ભાવિમાં એક પ્રકારની પ્રયાન્વિતતા સર્જાતી.

સામાજિક ઉપદેશ ઉપરાંત એના મનોરંજન નું તત્વ પણ ભાવ્યું ભવાઈ – ભવાઈ મોટે ભાગે ઉનાળાની રાત્રે ભજવાતી ધાર્મિક જે તે સમયની સળગતી સમસ્યા ને સાવધ કરવાનું કામ કરી સામાજીક સંપજ્ઞતા આ કલાએ .એ સમાજ જાગૃતિ નું ઉમદા કમ પણ કર્યું છે દાખવ ી ને સમાજ પ્રત્યેનું પોતાનું ઉમદા ઉત્તરદાયીત્ય બજાવ્યું છેભવાયા એ લોકનાટ્ય ભવાઈના મૂળ કલાકારો ભવાઈ ભજવવી એ . .એમનો મુખ્ય વ્યવસાય બની ગયો હતો

ભવાઈ લોકશિક્ષણનું એક અસર કારક .ભવાઈ અનેક લાક્ષણીકતા ઓનો સંગમ છે .ભવાઈનું સ્વરૂપ એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપ છે .માધ્યમ હતુંભવાઈ કરનારા લોકો ગામડે ગામડે ફરતા ત્યારે તેમની પાસે લોકજીવનના વ્યાપક અનુભવ રહેતો સમાજની ચડતી ,પડતી – અસાઈત ઠાકરે .ગામે ગામ ના પ્રેક્ષક વર્ગની નાડ ભવાઈ કરનાર જાણતા હોય છે .ઘરઘરની સારી નરસી બાબતોથી એ પરિચિત રહેતા પોતાના વેશો દ્વારા સમાજ સુધારણા ને પ્રોત્સાહન મળે એ માટેના પ્રયત્ન કરતો જણાય છેચાચર ચોકમાં ખુલ્લા ,કુરિવાજો ,પ્રજાના વહેમો . .પાડી એના અનિષ્ટો પ્રત્યે પ્રજાનું માનસ જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન ભવાઈમાં થયો છે

સાહિત્ય ની દ્રષ્ટિ એ પણ ભવાઈ ખુબ સમૃદ્ધ છે ભવાઈ માં વાર્ત ,એના વેશ ના ઢાંચામાં અનેક બાબતો વણાય છે . ીત ,સંવાદ , ભવાઈ ના પ્રત્યેક વેશમાં ગંભીર રીતે કહેવાતી કથા ને રજૂઆત માં હળવાશ લાવવા હાસ્ય .અને સુંદર કવિતા ઓ આવે છે ,ઉખાણા ,કહેવતો એમાં હાસ્ય રસ ની .કરુણ એમ બધાજ રસ વેરાતી ઘટનાઓ અનુસાર ભવાઈ આકાર પામતી જાય ,અદભુત ,વીર ,શ્રુગાર .રસ ઉમેરાયેલો છે ભવાઈ ની છોળો ઉછળે છેમેના ,મહાકાળી ,તેમાં ગણપતિ .વેશો ભજવાય છે .ભવાઈ ના વેશો માં રંગલો રંગલી વિદુષક નું કમ કરે છે . ,પ્રસંગો ,સામાજીક પ્રસંગો ને અનુરૂપ પાત્રો ના ખેલ ,ઐતિહાસિક .એવા વેશો હોય છે ,મિયાં ,વાઘરી ,વાણિયો ,જોષી ,ઝૂલણ પુરબીયા ,ગુર્જરી .ચમત્કારો હોય છે

ભવાઈ એ ગુજરાત ની લોકકલા નો અમુલ્ય વરસો છેભવાઈ ના ઉત્તમ .અને આસ્થા નો સમન્વય છે ,ભવાઈ ધર્મ કલા . ગુર્જર પ્રજા એ પણ એના હોશભેર ઝીલણા કરી એને .સમયગાળા દરમિયાન આ કલા એના કલાકીય શિખર ઉપર ગૌરવ ભેર બિરાજતી હતી પાંચોટ જેવા – વિસનગર – મૂળ એ ઉત્તર ગુજરાત ના ઊંઝા .લાડ લડાવ્યાસ્થળો ભવાઈ ના કેન્દ્રો હતાવિસનગર માં તો છેક હમણાં સુધી . ભવાઈ .ભવાઈ કલાકેન્દ્ર ધમધમતું હતું પરંતુ ધીમે ધીમે સમૂહ માધ્યમો વધવા લાગ્યા અને ભવાઈ ની તાલીમ લેવા નું વલણ ઓસરવા લાગ્યું ઉત્તર ગુજરાત ના ગામો માં હજુ પણ થોડા વર્ષો પહેલા ભવાઈ રમતી જ .ના વળતા પાણી થયા ેવા મળતી હતીભવૈયા બે કે ચાર દિવસ . હાલના સમય માં .શીખ માગી ને લઇ જતા – રાત્રી રોકાણ કરી ને ભવાઈ ખેલી ને લોકો નું મનોરંજન પૂરું પાડતા હતા ત્યાર બાદ પૈસા ભવાઈ ,ભવાયા ઘરે ઘરે જઈને લોકો ને આમંત્રિત કરી ને ભવાઈ જોવા માટે કહેતા .ઓછા પ્રમાણ માં ભવાઈ મંડળો ચાલે છે ભજવતા એક – ,નાટ્ય કલા હજુ પણ જીવંત રાખી છે – બે દિવસ રહી ને બીજા ગામમાં જતા રહેતા આમ એમના માં ભવાઈ. આ ભવૈયા ભવાઈ રમનાર વાર તહેવારે પણ ગામે ગામ મળવા જય છે .પહેરામણી આપી ને રિઝવે છે – અનાજ – અને લોકો એમને પૈસા .

નાટ્યકલાના ઉમદા ,ઉત્તર ગુજરાત પંથકમાં ભવાઈકલાકાર રત્નોએ પોતાના અભિનય ના અજવાળા પાથર્યા છેભવાઈના . 'મહાકાળીનો વેશ' ગણા વેશો માંથી સૌથી વધુ પ્રખ્યાત, 'ક જોડા નો વેશ', જે આજે ય પ્રસંગો પાત ભજવાય .નો વેશ વગેરે છે 'ઝૂલણ-ઝંડા' કેટલાક અંતરિયાળ વસ્તી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ માં હજુય જોતર નિમિત્તે ભવાઈ ભજવવા ક .છેલાકારો ને આમંત્રણ અપાય છેરંગલી વેશ – રંગલો . નર્તન કરતા એવા પાત્રો હવે ,અને પ્રજા ને આનંદ મળે એવા ધાણીકૂટ સંવાદ બોલતા .ગોર જેવા પાત્રો જે મૂળે ભવાઈ ના મુખ્ય વાહકો હતા .જોવા મળતા નથી

દામિનીબેન જેવા દિ ,મલ્લિકા સારાભાઇ ,અકાદમી માં મૃણાલીની સારા ભાઈ 'દર્પણ'ગગજો એ આ કલા વારસો સચવાય એવા સગન પ્રયત્નો કર્યા પણ એનો વ્યાપ કેટલો પરથી કેનન મહેતાએ ફિલ્મ બનાવી અને સ્મિતા ' ભવ ની ભવાઈ' ધીરુ બેન પટેલ લિખિત ? અવસ્થાઓનું અનુક ,વિવિધ પરિસ્થિતિ ઓ સંવેદનો .એટલે નટ દ્વારા રજુ થતી કળા 'નાટક' મોહન ગોખલે પાસે ભવાઈ ભજવાવી ,પાટીલરણ નટ કરે ત્યારે એમાંથી નાટક સર્જાય.સકળ વિશ્વ એ એક રંગભૂમિજ છે" મહાન નાટ્યકાર સેક્સપિયરે તો કહેલું કે ." વળી આપણા ધાર્મિક ,

જેમ કે રામાયણ અને મહાભારત માં નાટકો ભજવાયાના ઉલ્લેખો મળે છે તો .ગ્રંથો માં પણ નાટક ના ઉલ્લેખો મળે છે ,ઐતિહાસિક ,પૌરાણિક સંસ્કૃત ભાષામ઼ાં તો વિદ્વાનો એ 'કાવ્યેષું નાટકમ રમ્ય' કહી નાટક ને કાવ્યનો રમ્ય વિભાગ કહી નાટક નું ગૌરવ વધાર્યું છેઆમ નાટક . સંગીત અને નૃત્ય એમ બધી જ લલિત કલાઓમાં સાહિત્ય ના ગદ્યના જુદા જુદા સ્વરૂપોમાં નાટક બહુજ મહત્વનું ,સાહિત્ય ,શિલ્પ ,એ ચિત્ર નાટક આમ તો મૂળ .સ્વરૂપ છે઼ સમૂહ ભોગ્ય કલા છે.

ભવાઈની આજની સ્થિતિ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે દુઃખ થાય એવી સ્થિતિ છેઆજે ભવાઈ કરનાર લોકો પોતાનો વંશ . ત્યારે .ટીવી અને સેલફોન ના આ યુગમાં મનોરંજન હવે હાથ વગુ બન્યું છે .પરંપરાગત વ્યવસાય છોડી ને અન્ય વ્યવાસહ્યમાં જોડાઈ રહ્યા છે ભવાઈ ને પ્રેક્ષક વર્ગ ક્યાંથી લાવવો એ સૌથી મોટી સમસ્યા છે .ભવાઈ જેવું સશક્ત માધ્યમ આજે અશક્ત બન્યું છે એ ચિંતા નો વિષય છે . ભવાઈ સાથે નો અભિગમ આપનો નીચા .એક મુલ્યવાન માધ્યમ આપને ગુમાવ્યું એનો ખેદ છે .ભાવીએ સાથે સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ જોડાયેલો હતો આજે પણ ભવાઈ ને યાદ .જોગો છે કરી ને દુખી થવું પડે છે .

આમ ભવાઈ આપણી સામાજીકતેના અંશો અને અવશેષોને સાચવવા .ઐતિહાસિક અને સાહિત્યિક ધરોહર સમાન છે , .લોકભોગ્ય નાટ્ય પ્રયોગ તરીકે ભવાઈ નું મહત્વ અનોખું છે ,ગુજરાતી રંગમંચ ના ઈતિહાસ માં ગુજરાતી ભાષા ના તળપદા .જ રહ્યા છે

સંદર્ભસૂચી:

૧(ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ (૨- ભાગ)– ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

૨(હસુયાજ્ઞિક – લોકવિદ્યા વિજ્ઞાન

૩(કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા.ડૉ – ભવાઈ – લોકનાટ્ય

૪(ગુજરાતી સાહિત્યકોશ ભાગ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ – ૩-

૫(અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ –

૬(મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઈતિહાસ ધીરુભાઈ ઠાકર.ડૉ –

૭(વિશ્વકોશ ધીરુભાઈ ઠાકર.ડૉ – સંપાદક –

૮(વિવેચનની વાટે પ્રથમ આવૃત્તિ ૧૯૮૩:૧- અમદાવાદ ,આદર્શ પ્રકાશન ,રતિલાલ નાયક–

૯(રંગગુર્જરી દિનકર ભોજક –

૧૦(જસમાં કૃષ્ણકાન્ત કડકિયા.ડૉ –

૧૧(ગુજરાતી સાહિત્ય મધ્યકાલ)઼ીનવિનાયક રાવળ (

SAMVAD E – JOURNAL, ISSN NO. 2583-8334
(International Peer-Reviewed Refereed Journal) Volume-3, Issue-1, Special Issue-January : 2025